

Жұлдыз

Т.Сәукетаев

ҚИЛЫ ТАҒДЫР

Ө.Оралбаев

ҚАЗАҚ ЖЫРЫНЫҢ

БҮГІНГІ ТЫНЫСЫ

«Соғыстан соң туғандар» антологиясы

Ж.Жақыпбаев

КӨКТЕМГІ ХАТТАР

12
2010

Болат
ҚОРҒАНБЕКОВ

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ

хикметтері мен қазақ фольклорындағы сабақтастық

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» жинағының қазақ халқының рухани өміріндегі орны өлшеусіз екені көптен бері айтылуда. Бұл үдерістің бірінші кезекте «Диуани хикметтің» қазақ фольклорымен байланысынан көрінуі тиіс екені де шындық. Бірақ осы байланыстардың ғылыми дәлелдері бүгінгі күнге дейін көпшілік назарына ұсынылмай келеді.

Зерттеушілердің көпшілігі айтып жүргендей, «Диуани хикметтің» әуел баста дала өмірімен біте қайнасқан ортаға бағышталып жазылғаны күмән туғызбайды. Негізгі тіршілік көзі мал шаруашылығы түркілер үшін жыл он екі ай мектеп-медресе қабырғасында жаппай діни білім алу мүмкіндігі бола қоймады. Алайда, бұл ортада осы олқылықтың орнын толтырарлық құндылықтар да болды. Олар — халықтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы мен ауыз әдебиеті. Әсіресе, ауызша поэзия кез келген ақпаратты, хабарларды таратуда таптырмас құрал болды. Өз ілімін халыққа кеңінен таратуды көздеген Қожа Ахмет Ясауидің бұл ақиқатты да ескерері сөзсіз.

Ясауи хикметтерінен автордың өзі ойша елестеткен оқырманының қарапайым көпшілік болғанын аңғару қиын емес. Бұл — хикмет тілінің барынша қарапайым болуына және оның ауызша поэзия талаптарымен үйлесім табуына ықпал еткен басты фактор. Өйткені халықтық талғам мен таным аясында қалыптасып, әбден тұрақтанған ауызекі өлең үлгісі ғана жұртшылық арасына кең тарауға бейім болатыны ақиқат.

Қожа Ахмет Ясауидің өз хикметтерін ауызша поэзия дәстүріне бейімдеп шығарғанын танытатын поэтикалық форманың бірі — дыбыс үндестігі. Хикметтерде ассонанс пен аллитерацияның көлбеу және тік түрлері аз кездеспейді. Дыбыстық негізде жасалған көркем тәсілдердің жазба әдебиеттен гөрі ауыз әдебиетінде жиі қолданылатын жөні бар. «Халық өлеңінде және халық ақындары өлеңінде дыбыс әуезі мен әнмен мінездес, онымен біте қайнасқан. Сөз өнері әу баста есту мүшесіне байланысты дамып өркендеген. Соған сәйкес өлең тармақтары тепе-тең, нақпа-нақ түсіп, тәртіпті түзіліс пайда болған (әуезділіктің өзі ырғақтылықта). Мұның арқасында өлеңнің дыбысталу жүйесі әсем әуенмен көмкерілген. Демек, әуелде өлең шығарудың

негізгі әдіс-амалы ауызша айту болса, ауызша айтылған өлеңді белгілі бір өлшемге салып реттеуші — есту мүшесі» — деген С.Негимов пікірі халықтық поэзияның негізгі ерекшелігінің пайда болу себебін көрсетіп тұр. Өлең өуезділігін арттырудағы ассонанс пен аллитерацияның орны өлшеусіз. Хикмет жолдарында «Токузимда толғанмадим тоғри иолға», — дегендей алитерация мен «Отиз иашда отун қылыб куйдирдилар», — деген сияқты ассонанс түрлері жиі көзге түседі.

«Диуани хикмет» пен қазақ фольклорына ортақ тұрақты тіркестер, фразеологизмдер де көп. Олар сөйлеу тілімізде де әбден орныққан, қазіргі күнде кең қолданыста деуге болады. Бұлардың дені бізге жазба әдебиетіміздің тарихында алғаш рет «Диуани хикметте» кезіккендіктен, көшпелі орта үшін аса таныс емес, жаңа, сопылық ілімді насихаттау қажеттілігінен туған, сол кез үшін тың тілдік қолданыс түрлері болуы ғажап емес деген ойға жетелейді. Шынында да, осы фразеологизмдердің көбінің тың ойлар мен түсініктерді жеткізу, рухани өлемге қатысты абстракт ұғымдарды нақтыландырып беру үшін туғаны айқын аңғарылып тұрады. Олай болса, жоғарыда айтылған шындыққа жақындығы тағы да айқындала түспек. Бұл мәселеге академик Р.Сыздықова көбірек назар аударған болатын. Ол «Диуани хикметте» қазіргі қазақ тілінде жиі қолданылатын көптеген фразеологизмдер барын атап көрсеткен. Осы тұрақты тіркестердің басым бөлігі қазіргі тілімізде де белсенді қолданыста екені дәлелдеуді қажет ете қоймайды. Сондықтан бұл тіркестердің негізінде «Диуани хикмет» пен қазақ фольклорының байланысын көрсете қою қиын. Өйткені бұл тіркестер қазақ фольклорына хикметтерден тікелей емес, ауызекі сөйлеу тілімізден келуі де ықтимал. Сондықтан бізге сөйлеу тілімізде сирек, тіпті тым аз қолданылатын хикметтердегі фразеологизмдерді теріп алу керек. Ондай тіркестер аз емес. Соның бірнешеуін көрсете кетейік: медет қылу (Мадат қылыб, илким тутуб алды, достлар), түн қату (Иол тапай деб башим бирла тунлар қатғым), нәпсісі өлу (Нафис ултурмай таслим фана болмадилар), нағра тарту (Ғалам һамма султаным деб нағра тартты), назар қылу (Парту салыб Алла узи назар қылды), фікір қылу (Ата-ана, қарыдаш қаян кетти, фикир қыл), тағат қылу (Кеча иатмай тағат қылсан, хош даулатым), нұрға бату (Уммат деди ич оташым нурға батты), бел байлау (Белин бағлаб хақ ғишқыны махкам тути), қан жұту (Қанлар иутиб Алла дедим, рахим айлади), тәрк ету (Харам, шубха тарк етибан, иурак дағла), мазар болу (Туркистанда мазар болыб қалдым мана), үміт тұту (Рахматиндин умит тутуб келдим мана), өлмей тұрып өлу (тірі өлу) (Иер устида улмас бурун тирик улдим), берік тұту (Алтмыш учда суннатларин махкам тутуб), бөле жауу (Турлик бала халық устига иағди, достлар), оң солына қарау (Алла дибан һеч бақмадиң ун уа солға), бауыры күйю (Ғишқ утиға бағри куюб фарияд айтар), дидар көру («Уашука» деб дидарини курдим мана), өзінен кету (Уздан кетмай рақс уа самағ урмақ хата), қадам қою («Алббидан» деб иер астиға қадам қойдым), мұрат табу (Хизмат қылған ахир мурад табар, достлар), раушан қылу (Алла нури кабир ичини раушан қилғай), лап ұру (Дағуа қылыб ишанлиғини лафин урмас), дария болып тасу (Андин сунра дария болыб ташдим, достлар), хақ жолына кіру (Хақ иолиға кирганлар, хақ дидарин курмишлар), ақты кара қылу (Ақни кара қылғанлар: ол тамуғқа кимишлар), қайғы жеу (Ахиретни ғзабидин қайғу иегил), ақылға еру (Ғақил ирсаң иаранларға хизмат қылғыл «Ғақил ирсаң иаранларға хизмат қылғыл»), Хадден асу (Фасық уа фажур тули ташиб хаддин ашты). Бұларға жоғарыда бірнеше рет сөз болған жаннан кешу, жаны күйю сияқты тұрақты тіркестерді қосуға болады. Міне, осы тіркестердің фольклорлық туындыларда көрініс табуынан дәлелдер келтірсек, екі шығармашылық арасындағы байланыстың тағы бір қыры ашылмақ. Осы фразеологизмдердің дені қазақ фольклорында кең түрде пайдаланылады.

Фольклорлық шығармалардағы осы тіркестер орын алған жолдардан мысалдар

келтірейік: «Һәрқашан медет қылсын Тәңірім сізге»; «Құдай-а шаһзадаға медет қыл» деп»; «Медет қыл — деді — Жалғыз Бір уа Барым»; «Әулие, пірлер медет қып»; «Ғибадат, тағат қылушы ең»; «Нұрға батты сүйегім»; «Бөленіп нұрға малынып»; «Уа және Жағыпар ғазыны күшақтап назар қылды»; «Құдайым саған назар қылған — деді»; «Көзің Бахтиярға назар қылды»; «Дұға деп назар қылған сізге көзі; Жасында тағат қылмай жолдан азды; «Тағат қылып жалыңар ол Мәулаға»; «Барабан, нағра тартып әскер жүрді»; «Нағра тартса жер-көкті тітірентті»; «Тұрады қазды ұстап жаннан кешіп»; «Соған таман түн қатты»; «Түн қатып жортуылда көрген кой ма?»; «Ұйқы көрмей түн қатты»; «Дария судай тасады»; «Көңілі дариядай тасыды енді»; «Дариядай болып тасады»; «Дариядай Құлтай тасады»; «Мысалы дариядай көңілі тасып»; «Ақ істі пара берсе қарайтасын»; «Тәуекелге бел байлап»; «Белді бекем байлай көр»; «Қайғысын жастың жемес пе?»; «Уайым-қайғы жеменіз»; «Қайғыланып қан жұттым»; «Қайғыменен қан жұтып»; «Біздей келіні қан жұтты»; «Қайғымен қан боп жұтылды»; «Қара қошқыл қан жұтып»; «Қасіретінен шүршіт, қалмақ қан жұтты»; «Өтірікшінің жаны күйер»; «Ақылың болса ақылға ер»; «Аузынан жалын шығады, Бір перзент деп лап ұрса»; «Танып жүргін, е, балам, Оның менен солынды»; «Қарадым онды солыма»; «Аспаннан алпыс түрлі жауса пәле»; «Тапты батыр мұратты»; «Әділ жаннан баз кешпей»; «Жаннан кешер күн дүр бүгін»; «Нағыра тартып маған қарап тігілді»; «Нағра тартып сала Рүстем»; «Бел байлап, бір талапқа қадам басты». Мұндай мысалдарды тағы да келтіре беруге болады. Лап ұру тіркесіне назар салсақ, оның тілімізге ертерек енгендігін оның лепіру деген фонетикалық вариантының пайда болғанынан көре аламыз. Қ.Жұбанов пен Ж.Жолаев хикметтегі осы тіркесті «лепіру» деп аударған. Бірақ фольклорлық шығармаларда халықтық сөйлеу тіліндегі вариант емес, дәл хикметтегі нұсқасының пайдаланылуы — бұл шығармаларға тигізген «Диуани хикметтің» тікелей әсері болғандығына дәлел.

Осы орайда, хикметтердегі оқырманды, (тыңдарманды) есепке алып отырудың да көркемдік мәселелерін шешуге көп жеңілдік беретін жол екенін айта кеткен жөн. Ұлы сопының жаратқан иесіне жалбарынған хикметтері бұрынғы сопылық поэзия үрдісімен үндесіп жатуы заңды. Ал күнаһар пенделерге, дәруіштерге т.б. нақты тұлғаларға арналған шумақтарда сопылық термин-атаулардың азырақ қолданылуы да түсінікті. Оның есесіне, мұндай туындылар халықтық дүниетаным мен тұрмыс-тіршілік көріністерін молырақ бейнелеуге мүмкіндік алады. Осы тектес хикметтердің халықтық поэзияға жақын болмағы да заңды. Осындай хикметтерде халық фольклорына тән формулалық түрлері де байқалады. Мысалы,

Құл Қожа Ахмад, хақ хизматида жан бермаса,

Дехан ирмас кетман шаһиб нан бермаса.

Ачилмағай гул гунчаси нам болмаса,

Нечук гилаж итаримни билмам, достлар, —

деген шумақтың екінші және үшінші тармағы фольклорлық тілдік формулаларды еске түсіреді. Жыр жолдарындағы негізгі айтылып отырған ойдан мағыналық, мазмұндық жағынан окшауланып тұру — тілдік формулалардың басты ерекшелігі. Сондай-ақ мағыналық дербестігі бар жолдарды қолданып отыру — қара өлеңдердің де басты белгілерінің бірі. Қазақтың қара өлеңін фольклорлық жанр ретінде қарастырған Б.Уахатов оның 8 ерекшелігінің қатарында осы белгісін де: «Әр шумақтың алдыңғы бір не екі жолы негізгі айтылар оймен тікелей байланысты болмайды, сырт тұрады», — деп атап өтеді. А.Сейдімбеков болса, осы пікірдің «байланысты болмайды» деген тұсына келіспеушілік білдіріп, «Қара өлеңдердегі ой-тұжырым көбінесе дедуктивті формада, яғни силлогизм тәсілімен айтылады. Мұндайда өлеңнің алғашқы екі жолындағы ой дәстүрлі ұғым жүйесі бойынша екінші бір ойдың образдық,

символдық, емеуріндік айғағы немесе шендестірілген постулаттық негізі болып отырады да, сол ой-айғақ өлеңнің үшінші және төртінші жолында айтылар тоқ етер түйін идеяға қызмет етіп отырады», – дейді. Жоғарыда айтылған хикмет жолдарының да негізгі оймен осылайша байланысып тұрғаны күмәнсіз. Бірақ мұндағы образдық салыстыру қарама-қарсы, яғни шендестірілген мәнде емес, қатар қойып, салыстырған түрде болып отыр, демек мұны параллелизм сипатында қарастырмақ ләзім. Сөз болып отырған хикметтегі фольклор формуласын еске түсіретін жолдардың, әсіресе, «Ачилмағай гул ғунчаси нам болмаса» деген жолдың, жеке-дара алып қарағанда, символға жақындығы көп. Ал осы хикметтегі қайтсем Алла ризалығын табамын деген мазмұнмен байланыста қарар болсақ, оның параллелизмдік жүк арқалағанын ұғынамыз. Бұның қай-қайсы да фольклор поэтикасын еске түсіретіні анық.

Хикметтер қазақтың қара өлеңдерімен тұрақты эпитеттер тұрғысында да туыстасады. Қара өлеңдерде дүние ұғымы, көбінесе, баяны жоқ деген эпитетпен айқындалып отырады. Дәл осы қолданыс Ясауиде де жиі ұшырайды.

Жоғарыда сөз болған хикметте «Баябанда иалғуз қаздик нале қылсам» деген жол бар. Бұл образдың да фольклорлық сипаты мол. Мұндағы шөл дала (баябан), қаз, көңіл-күйдегі нала бейнесі халық эпостарында бір-бірімен тығыз байланыста беріледі. Көптеген халық жырларында қиындыққа түскен бас қаһарман туған-туыстарына қаз арқылы сәлем жолдайды. Оның ертегілік негізі айқын. Сөз болған хикметтегі образдар, әсіресе, «Қыз Жібек» жырында айқын тұтастықта беріледі. Бекежанның жасырынып атқан оғынан далада қалған Төлеген көңілдегі наласын қаздарға айтып, еліне сәлем жолдайды. Жалғыз қазды аяныш туғызушы бейне сипатында қолдану – көне түркілердің эстетикалық талғамына сай туған шығармашылық әрекет екенін М.Қашқари жинағындағы «Жалғыз қаздың үні шықпас», – деген мақалға қарап болжауға болады.

Хикметтерде көшпелі тіршілік бейнесін берерлік, қазақ поэзиясының ерекшелігін танытарлық тілдік образдар да жеткілікті. Қ.Жұбанов пен Ж.Жолаев: «Ботадай анырап қалған боздайды олар» деген бейнелі сөзбен ұл, қыздарына «қозым», «ботам», «кұлыным» деп тіл қатуларына, ат берулеріне қарағанда, ол кездегі Хожа Ахмет елінің күн көрісінің негізі ауыл шаруашылығы, мал өсіру болғаны байқалады» – дейді. Ал Р.Сыздықова хикметтер тілінің морфологиялық тұлғаларының ішінде есімше мен көсемшеде, үстеулерде, сондай-ақ фразеологизмдерде қыпшақтық элементтің басым екенін жазады. Содан болса керек, туыстас халықтардан шыққан ғалымдардың өзі Қожа Ахмет Ясауиді қазақ ақыны деп айтқан кездері бар. Осыған қатысты Х.Сүйіншәлиев былай дейді: «Татар зиялылары да Ясауиді жақсы білген. Әсіресе, мұсылманша оқығандары ақын сөздеріне ерекше назар салған. Олардың ішінде Ахметті дана ғұлама санағандары да болған. Кейбірі – Ахмет Ясауидей данышпан адамды туғызған қазақ халқына рақмет айтуға тиіспіз деген. Сөйтіп, олар Ахметті қазақ санаған. Мұндай пікірлерді біз «Шора» журналынан кездестірдік».

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» мен қазақ фольклоры туындыларының тілдік тұрғыдағы байланыстарының бұдан өзге де мысалдары көптеп табылатыны даусыз. Біз соның ең негізгілеріне ғана көңіл бөлдік.

